

ARTUR KARPACZ¹

ORCID 0000-0002-6813-8626

URSZULA KICIŃSKA²

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID 0000-0002-7967-5312

STANISŁAW WITECKI³

Instytut Historii, Uniwersytet Jagielloński

ORCID 0000-0002-1521-1375

ŹRÓDŁA DO BADAŃ ŻYCIA CODZIENNEGO DUCHOWIEŃSTWA PARAFIALNEGO W RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW⁴

**Sources for research on the everyday life of the parish clergy
in the Polish-Lithuanian Commonwealth**

Abstract

Although research on parish clergy has a long tradition, little attention has been paid to the everyday lives of priests, understood as repetitive, regular, and routine practices and experiences. The aim of this article is to discuss the availability and content of materials related to this subject, as well as to encourage historians to share information about any primary sources concerning the lives of pastors and assistant priests. The discussed sources include narrative

¹ Artur Karpacz, absolwent historii na Uniwersytecie Jagiellońskim i Ochrony Dóbr Kultury na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II, uczestnik prac porządkujących archiwum Kościoła Polskiego w Rzymie i wieloletni pracownik Pracowni Inwentaryzacji i Digitalizacji Zabytków UPJP II w Krakowie, współtwórca portalu „Sakralne Dziedzictwo Małopolski” i „Cyfrowe Archiwum Archidiecezji Krakowskiej”, obecnie członek projektu unijnego DARIAH przy Instytucie Historii PAN oraz pracownik Biblioteki XX. Czarortyryskich w Krakowie; adres e-mail: artur.karpacz@gmail.com.

² Urszula Kicińska, dr hab. profesor UP – historyk, zatrudniona w Katedrze Historii Nowożytnej Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Zajmuje się historią mentalności, dziejami szlacheckich kobiet, funkcjonowaniem kobiecych dworów szlacheckich, tanatologią oraz parenetyką, urszula.kicinska@up.krakow.pl.

³ Stanisław Witecki, adiunkt w Pracowni Antropologii Historycznej, Instytutu Historii, Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zajmuje się życiem codziennym, religijnością oraz relacjami między katolicyzmem a oświeceniem w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, adres e-mail: stanislaw.witecki@uj.edu.

⁴ Badania sfinansowane przez Narodowe Centrum Nauki w ramach programu PRELUDIUM 16, numer rejestracyjny projektu 2018/31/N/HS3/02079 zatytułowanego „Rytmy życia. Codziennosc plebanów wiejskich parafii Rzeczypospolitej Obojga Narodów w epoce oświecenia” oraz projektu sfinansowanego ze środków tegoż Narodowego Centrum Nauki nr UMO – 2021/41/B/HS3/00253, zatytułowanego „Kobiece dwór szlachecki w Rzeczypospolitej w czasach saskich. Struktura, ludzie, kultura, funkcje”.

sources (egodocuments and belles-lettres), ecclesiastical sources (court documentation, wills, protocols of episcopal and deanery visitations, records of deanery congregations, inventories of goods, entry books, registers, and parish chronicles), and secular sources (correspondence, supplications, founding documents, last wills, and financial records).

Keywords: parish clergy, presbytery, sources, egodocuments, everyday life

Abstrakt

Badania nad duchowieństwem parafialnym mają długą tradycję, ale dotychczas poświęcono niewiele uwagi życiu codziennemu księży, rozumianemu jako powtarzalne, regularne i rutynowe praktyki i doświadczenia. Celem niniejszego artykułu jest omówienie dostępności i zawartości materiałów dotyczących tego tematu oraz zachęcenie historyków do dzieleńia się informacjami na temat wszelkich źródłowych śladów życia plebanów i wikariuszy. Omówione zostały źródła narracyjne (egodokumenty i literatura piękna), źródła kościelne (dokumentacja sądowa, testamenty, protokoły wizytacji biskupich i dziekańskich, akta kongregacji dekanalnych, inwentarze dóbr, księgi wpisów, metryki i kroniki parafialne) oraz źródła proveniencji świeckiej (korespondencja, supliki, akta fundacyjne, testamenty oraz rachunki).

Słowa kluczowe: duchowieństwo parafialne, plebani, źródła, egodokumenty, życie codzienne

Wstęp

Chociaż badania nad duchowieństwem parafialnym mają długą tradycję, niewiele uwagi poświęcono dotychczas życiu codziennemu księży, rozumianemu jako powtarzalne, regularne i rutynowe praktyki i doświadczenia. Większym zainteresowaniem polskich historyków cieszyła się na przykład prozopografia⁵, mentalność księży⁶ oraz dzieje poszczególnych parafii⁷. W pracach dotyczących bezpośrednio codzienności dotychczas opisywano przede wszystkim warunki materialne, w tym: parafialną gospodarkę, budynki oraz ubrania i rzeczy osobiste księży⁸. W niektórych studiach poruszano dodatkowo kwestię funkcjonowania

⁵ T. Moskał, *Duchowieństwo dekanatu koprzywnickiego w świetle wizytacji z 1782 r.*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 2008, t. 89, s. 321-331; M. Rózański, *Duchowieństwo parafialne archidiaconatu uniejowskiego w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Łódź 2010; J. Szczepaniak, *Duchowieństwo diecezji krakowskiej w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków 2010; T. Nowicki, *Źródła do badań prozopograficznych nad duchowieństwem i personelem parafialnym diecezji wrocławskiej w okresie nowożytnym*, AMBK 2019, t. 112, s. 255-275.

⁶ M. Piđłypczak-Majerowicz, *Mentalność Duchowieństwa Unickiego w Rzeczypospolitej w Wiekach XVII i XVIII w.*, w: *Studia z dziejów kultury i mentalności czasów nowożytnych*, red. K. Matwijowski, B. Rok, Wrocław 1993, s. 57-67; B. Rok, *Mentalność duchowieństwa polskiego w XVIII wieku*. w: tamże, s. 41-57.

⁷ T. Nowicki, *Kościół, duchowieństwo i parafianie fordońscy według wizytacji kanonicznej z 25 października 1781 r.*, „Kronika Bydgoska”, 1998, t. 19, s. 286-298; W. Kowalski, D. Olszewski, *Parafia Trójcy Świętej w Jędrzejowie na tle dekanatu. Zarys dziejów*, Kielce 2003; W. Graczyk, *Parafia Trzepowo w świetle wizytacji z przełomu XVIII i XIX wieku*, „Studia Płockie”, 2004, t. 32, s. 205-212; Surdacki M., *Parafia Urzędów w XVI-XVIII wieku*, ABMK 2007, t. 87, s. 197-244; M. Wyżga, *Parafia Raciborowice. Od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*, Kraków 2011.

⁸ D. Główka, *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1991; tenże, *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004; J. Jellonnek, J. Dorosz, *Everyday life of a parish priest of Nowa Cerkiew in the light of an inventory from 1750*, „Acta Poloniae Histo-

parafialnych instytucji, pracę duszpasterską oraz obyczaj księży⁹, a więc wszystko, co było notowane w wizytacjach biskupich i dziekańskich – najczęściej wykorzystywanym typie źródeł do dziejów parafii, które doczekało się niejednego opracowania źródłoznawczego¹⁰, a także kilku edycji źródłowych¹¹.

W polskiej historiografii antropologiczne podejście do codzienności duchownych prezentował przede wszystkim Jan Kracik, ale trudno uznać, by pytania: co, jak i dlaczego księży zazwyczaj robili, znalazły już satysfakcjonującą odpowiedź¹². Badania tak rozumianego życia codziennego są jednak bardzo potrzebne, ponieważ stanowią warunek odpowiedniego zrozumienia motywacji i decyzji duchownych parafialnych, od których w epoce nowożytnej zależało przecież powodzenie działań nie tylko Kościoła, ale też państwa.

Celem niniejszego artykułu jest więc po pierwsze omówienie dostępności i zawartości materiałów mogących służyć do przeprowadzenia tego typu analiz, a po drugie zachęcenie historyków do dzielenia się informacjami na temat wszelkich źródłowych śladów

rica”, 85/2002, s. 209-218; T. Nowicki, *Dos ecclesiae and dos parochii illustrated with an example of the canonical visitation of the parishes in the Diocese of Włocławek in the years 1710-1711*, AMBK 2016, t. 106, s. 101-114.

⁹ J. Kracik, *Duszpasterstwo parafialne w dekanacie Nowa Góra w pierwszej połowie XVIII wieku*, Lublin 1977, s. 127-282; H. Dudala, *Clerus Decanatus Plesnensis. W świetle protokołów kongregacji dekanalnych pszczyńskich z lat 1691-1757. Edycja źródłowa*, Katowice 2015; W. Kołbuk, A. Kołbuk, *Życie codzienne na probostwie unickim na ziemiach nadbużańskich w XVIII i XIX wieku*, Lublin 2015; T. Korban, *Duchowieństwo niższe epoki potrydenckiej w świetle protokołów wizytacji biskupów. Przykład parafii pw. Wszystkich Świętych w Brzezinach*, „Vade Nobiscum. Studia z wieków dawnych”, 2019, t. 21, s. 77-89; J. Pałyga, *Duchowieństwo parafialne dekanatu kazimierskiego w XVII i XVIII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 1966, t. 14, nr 2, s. 5-57; F. Stopniak, *Duchowni w parafiach archidiakonatu lubelskiego w okresie kontrreformacji*, „Roczniki Humanistyczne”, 1958, t. 7, nr 2, s. 258-286; S.K. Olczak, *Duchowieństwo parafialne diecezji poznańskiej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, Lublin 1990; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525-1821*, cz. 1, Olsztyn 2000; S. Litak, *Duchowieństwo polskie w okresie Oświecenia*, „Wiek Oświecenia”, 1988, t. 5, s. 91-110; tenże, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004.

¹⁰ S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII w. jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, 5/1962, nr 3, s. 41-58; D. Główka, *Akta wizytacji kościelnych z wieków XVI-XVIII jako źródło do historii kultury materialnej: gospodarstwo wiejskie w dobrach parafialnych w archidiakonacie warszawskim*, w: *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, red. M. Dembińska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1989, s. 233-254; F. Stopniak, *Archiwum diecezjalne w Lublinie*, AMBK 1962, t. 4, s. 15-22; tenże, *Archiwa parafialne dekanatu lubelskiego*, AMBK 1964, t. 9, s. 5-19; S. Litak, *W sprawie publikowania i rejestracji akt wizytacyjnych kościołów i parafii*, AMBK 1967, t. 14, s. 133-149; K. Jodeczyk, *Wizytacja generalna z lat 1782-1783 roku i opisy parafii z 1784 roku – jako źródło do badań nad osadnictwem na terenie dekanatu brasławskiego diecezji wileńskiej*, „Studia Podlaskie”, t. 20/2012, s. 193-153; T. Moskal, *Stan i perspektywy publikacji kościelnych akt wizytacyjnych z okresu staropolskiego*, AMBK 2012, t. 98, s. 461-468; B. Szady, *Wizytacje diecezji chełmskiej – wizytacja biskupa Jana Feliksa Szaniawskiego z lat 1726-1729. Repertorium protokołów*, w: *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej (1967-2014)*, red. G. Rutkowska, A. Gąsiorowski, Warszawa-Poznań 2015, s. 871-881; A. Hamryszczak, *Wizytacje kanoniczne jako źródło historyczne*, AMBK 2016, t.105, s. 53-62; B. Szady, *W sprawie metody opracowania repertoriów wizytacji kanonicznych epoki staropolskiej*, w: *Editiones sine fine*, t. 1, red. K. Kopiński, W. Mrozowicz, J. Tandecki, Toruń 2017, s. 177-188. W badaniach codzienności, przydatne są również prace źródłoznawcze, nie odnoszące się bezpośrednio do aktów wizytacyjnych: H.E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, wyd. drugie popr. i uzup., red. T. Moskal, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2013.

¹¹ *Materiały do dziejów ziemi plockiej. Z archiwaliów diecezjalnych plockich XVIII wieku*, t. 1-15, red. M. Grzybowski, Płock 1981-2012; *Wizytacje dekanatów diecezji wileńskiej w serii Fontes Historiae Lituaniae*, t. VI-IX, Wilno 2001-2010. Warto również zwrócić uwagę na działalność lubelskiego ośrodka AMBK, który od końca lat pięćdziesiątych gromadzi mikrofilmy różnych źródeł o proveniencji kościelnej. *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, wyd. S. Litak, Toruń 1998; *Protokoły wizytacyjne dekanatu bytomskiego z lat 1792-1793*, wyd. J. Pater, Poznań-Wrocław 2003; A. Weiss, *Raporty dziekanów o stanie kościołów diecezji Poznańskiej w 1797 roku*, Lublin 2010; tenże, *Akta wizytacyjne parafii Wolsztyn z 1777 r.*, Lublin 2019.

¹² J. Kracik, *Prawie wielebni*, Kraków 2011.

życia plebanów i wikariuszy, choćby na popularnej Wikipedii¹³. Największym problemem w badaniach nad codziennością nie jest bowiem brak materiałów, ale ich rozproszenie. Właściwie niemożliwe jest dokonanie jednoosobowej kwerendy, której rezultatem byłaby w jakimkolwiek sensie kompletna dokumentacja.

1. Źródła narracyjne

Istnieje wiele źródeł do badania życia codziennego duchowieństwa parafialnego, jednakże bezdyskusyjnie najważniejszymi są źródła narracyjne, w tym egodokumenty i literatura piękna¹⁴. Po pierwsze tylko dzienniki, listy, pamiętniki i sylwy dostarczają szczegółowych informacji na temat tego, co księża robili i czego doświadczali z dnia na dzień lub chociażby z miesiąca na miesiąc. Po drugie zaletą tego typu źródeł jest ich subiektywizm, dzięki któremu możemy poznać perspektywę i poglądy samych duchownych, a nie to, czy spełniali oni odgórnie narzucane przez Kościół kryteria dobrego pasterza. Niestety dostępność egodokumentów duchowieństwa jest odwrotnie proporcjonalna do ich przydatności w badaniach życia codziennego.

Najbardziej odpowiednim, a zarazem najrzadszym źródłem do dziejów codzienności księży są dzienniki. Ich główną zaletą jest fakt spisywania wydarzeń na bieżąco i regularnie, bez świadomości, które spośród nich będą brzemiennie w skutki, a co za tym idzie bez selekcji informacji na podstawie dokonywanej *post factum* refleksji¹⁵. Z tego względu w diariuszach znajdziemy najwięcej wiadomości na temat codziennej pracy i rozrywek, w tym przede wszystkim na temat spotkań z innymi ludźmi, stanowiącymi w epoce nowożytnej treść i formę zarówno życia zawodowego, jak i prywatnego.

Na szczególną uwagę zasługuje *Diariusz potocznych rzeczy i wydatków na różne domowe potrzeby* ks. Kazimierza Dziulińskiego, plebana Słaboszowa w diecezji krakowskiej, spisywany od 1693 roku do śmierci autora w 1702 roku¹⁶. Spośród wszystkich znanych nam egodokumentów jest on najbardziej obfity w informacje. W ciągu dziewięciu lat ksiądz spisał 423 długie na maksymalnie kilka zdań notatki, dotyczące przede wszystkim podróży, relacji towarzyskich, transakcji handlowych oraz obowiązków zawodowych. Wartość tego źródła zwiększa fakt, że zachowały się również słaboszowskie metryki, które pozwalają zobiektywizować twierdzenia księdza na temat jego zaangażowania w życie sakramentalne parafii¹⁷. Niestety diariusz Dziulińskiego jest dokumentem unikatowym, a przynajmniej nie jest nam znane istnienie żadnego porównywalnego dokumentu¹⁸. Pozostałe dzienniki osobiste księży pochodzą z końca XVIII wieku i nie były spisane przez duchownych parafialnych.

¹³ Autorzy pragną poinformować, że pod adresem https://pl.wikipedia.org/wiki/Katolickie_duchowieństwo_parafialne_Rzeczypospolitej_Obojga_Narodów (dostęp 30.06.2023) pojawiać się będą informacje na temat katolickiego duchowieństwa parafialnego Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

¹⁴ *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, red. W. Chorążyczewski, A. Pacevicius, S. Roszak, Toruń 2005.

¹⁵ P. Lejeune, „Drogi zeszycie...”, „drogi ekranie...”. *O dziennikach osobistych*, Warszawa 2010.

¹⁶ Biblioteka Jagiellońska, Dział rękopisów sygn. 2433, K.J.K. Dziuliński, *Diariusz potocznych rzeczy i wydatków na różne domowe potrzeby*.

¹⁷ *Acta urodzonych 1664-1707 i małżeństw 1669-1695*, Acta Metricalia, 1707.1669, Słaboszów 3, Archiwum Diecezjalne w Kielcach.

¹⁸ Dokument został wspomniany w: J. Kracik, *Vix venerabiles. Z dziejów społecznych niższego kleru parafialnego w archidiaconacie krakowskim XVII-XVIII w.*, Kraków 1982.

Znacznie bardziej popularne w kulturze staropolskiej było spisywanie pamiętników. W przeciwieństwie do dzienników, zachowały się ich setki, w najróżniejszych wariantach, począwszy od krótkich i prostych wspomnień, po rozbudowane i literackie w formie autobiografie; od ściśle prywatnych refleksji pisanych do szuflady, po dzieje polityczne ukrywające się pod płaszczem pamiętnika, pisane od razu z myślą o publikacji¹⁹. Spośród wspomnień plebanów taki kronikarski charakter mają nie tylko słynne pamiętniki Jędrzeja Kitowicza²⁰, ale także mało znane pisma ks. Ignacego Filipowicza z lat 1794-1799²¹ oraz ks. Jakuba Płaczkiewicza²².

Niestety wspomnienia opisujące codzienność księży w parafiach są równie rzadkie jak dzienniki. Najczęściej wykorzystywane były pamiętniki Hugona Kołłątaja²³, którego krytyczne opinie miały często decydujące znaczenie w formułowanych uogólnieniach, mimo że autor nie miał doświadczenia w pracy duszpasterskiej. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługują *Pamiętniki księdza Jana*²⁴ opisujące relacje osobiste między plebanem a patronem i jego rodziną, w tym wspólne formy spędzania wolnego czasu. Minusem jest jednak nieprofesjonalna forma wydania i brak tak podstawnych informacji jak nazwisko autora. Istotnym źródłem do badań codzienności parafialnej jest pamiętnik biskupa Józefa Kazimierza Kossakowskiego (1738-1794), który na kilku stronach opisał dwa lata, które spędził jako aktywnie angażujący się w pracę duszpasterską pleban w Wołpie²⁵. Jeżeli rozszerzyć kwerendę na całe duchowieństwo niezależnie od zajmowanej pozycji społecznej na plan pierwszy wysuwają się pamiętniki biskupa Jana Nepomucena Kossakowskiego²⁶, który opisał m.in. edukację seminaryjną oraz próby przyspieszenia kariery duchownej przez szukanie protekcji u biskupów. Poza tym znanych jest kilka pamiętników wykładowców uniwersyteckich, zakonników, członków kapituł i biskupów, w których wszakże dominują sprawy publiczne, a nawet gdy pojawiają się informacje o codzienności, to bez związku z życiem parafialnym²⁷.

Źródłem wyjątkowym, choć wymagającym szczególnie ostrożnej analizy, są dzieła literackie, pozwalające połączyć niepowiązane dane w mającą sens całość i dostrzec relacje

¹⁹ P. Latawiec, *Pamiętnikarze z czasów panowania Augusta III Sasa*, „Saeculum Christianum”, 1/1994, nr 1, s. 109-124; H. Dziechcińska, *Świat i człowiek w pamiętnikach trzech stuleci XVI-XVII-XVIII*, Warszawa 2003; D. Rolnik, *Portret szlachty czasów stanisławowskich epoki kryzysu, odrodzenia i upadku Rzeczypospolitej w pamiętnikach polskich*, Katowice 2011.

²⁰ J. Kitowicz, *Pamiętniki czyli historia polska*, Warszawa 1971.

²¹ *Pamiętniki czyli spisywanie różnych rzeczy wiadomości y pamięci godnych przez X. Ignacego Filipowicza [1794-1799]*, b.d., rkps 9583, Biblioteka Zakładu Narodowego Ossolińskich.

²² J. Płaczkiewicz, *Dwa ustępy z notatek Jakóba Franciszka Płaczkiewicza, proboszcza w Swarzędzu. Rok 1753*, „Gazeta Codzienna”, 1857, nr 84, s. 4.

²³ E. Rostworowski, *Ksiądz pleban Kołłątaj*, w: *Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, s. 49-63.

²⁴ *Wspomnienia księdza Jana. Urywek ze starego pamiętnika*, red. B. Komierowski, „Niwa”, 34/1888, nr 335, s. 801-816; *Wspomnienia księdza Jana. Urywek ze starego pamiętnika*, red. B. Komierowski, „Niwa”, 34/1888, nr 336, s. 883-900.

²⁵ J. Kossakowski, *Pamiętniki Józefa Kossakowskiego biskupa inflanckiego. 1738-1788*, red. A. Darowski, Warszawa 1891.

²⁶ J. Kossakowski, *Pamiętnik ks. Jana Nepomucena Kossakowskiego, biskupa wileńskiego*, red. J. Weysenhoff, „Biblioteka Warszawska”, 1895, t. 2, s. 195-237, 454-475; *Pamiętnik ks. Jana Nepomucena Kossakowskiego, biskupa wileńskiego*, Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie sygn. 302/489/0.

²⁷ E. Maliszewski, *Bibliografia pamiętników polskich i polski dotyczących (druki i rękopisy)*, Warszawa 1928.

między faktami z życia duchownych a szerszym kontekstem społecznym, kulturowym i politycznym. W tej kategorii najbardziej wartościowa jest powieść *Ksiądz pleban* Józefa Kossakowskiego, w której autor opisał istniejące typy osobowe duchowieństwa parafialnego pod koniec XVIII wieku²⁸. Interesującym źródłem do życia codziennego księży na przełomie XVI i XVII wieku jest również twórczość sowizdrzalska, pisana najczęściej przez nauczycieli szkół parafialnych. Ze względu na specyficzny styl i współcześnie trudny do rozszyfrowania humor te przeważnie anonimowe dzieła wymagają bardzo ostrożnej interpretacji²⁹. Rzecz jasna księży pojawiali się na kartach wielu innych dzieł literackich, których nie sposób wymienić w tym miejscu.

2. Archiwa kościelne

Dokumentacja sądów kościelnych jest ważnym i zarazem trudnym źródłem do badań nad życiem codziennym duchowieństwa. Na kartach ksiąg konsystorskich prowadzonych przez kancelarie oficjałów generalnych i okręgowych (foralnych) odnotowywano sprawy kryminalne, obyczajowe i ekonomiczne dotyczące księży. Przed sądy trafiały m.in. skargi wskazujące na niewłaściwe zachowywanie się księży w czasie nabożeństw, kłótnie i bójki, brak troski o wino i komunikanty oraz zaniedbywanie podtrzymywania fundacji mszalnych³⁰. Zasadniczą trudnością przy badaniu codzienności plebańskiej w kościelnych aktach sądowych jest obszerna ilość materiału archiwalnego, pozbawionego w dużej mierze krytycznych edycji źródłowych. Poza wydawnictwami opracowanymi przez B. Ulanowskiego, W. Rolnego, J. Ptaśnika i B. Przybyszewskiego dla okresu średniowiecza³¹, obecnie prowadzone są prace nad elektronicznymi indeksami spraw z ksiąg konsystorza poznańskiego i kaliskiego z XV-XVI wieku³². Należy się zgodzić z Adamem Kozakiem, iż połowicznym sukcesem byłoby stworzenie internetowej bazy danych zawierającej regesty spraw z naciskiem na

²⁸ J. Kossakowski, *Ksiądz pleban*, Warszawa 1786; M. Kuźma, *Życiowe wybory wyczytane spomiędzy wydań. Analiza porównawcza dwóch wydań powieści Józefa Kossakowskiego „Ksiądz Pleban”*, „Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej”, 1/2011, s. 9-18.

²⁹ *Antologia literatury sowizdrzalskiej*, red. S. Grzeszczuk, Wrocław 1985; J. Tazbir, *Sowizdrzalskie zagadki*, „Przegląd Historyczny”, 74/1983, s. 337-345.

³⁰ E. Knapek, *Akta oficjalu wiślickiego z XV-XVIII wieku*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, 54/2009, s. 9-21, taz. *Akta oficjalu i wikariatu generalnego krakowskiego do połowy XVI wieku*, Kraków 2010; I. Skierska, *Źródła do badania praktyk religijnych w średniowiecznej Polsce: akta sądów kościelnych i kapituł*, ABMK 2007, t. 87, s. 181-182. M. Czyżak, „*Christi nomine invocato pro tribunali sedentes et ipsum solum pre oculis habentes*”. *Sprawy duchownych gnieźnieńskich o życie w konkubinacie w świetle księgi wikariusza generalnego gnieźnieńskiego Sędziwoja z Czechła (1449-1453)*, w: *Ecclesia, regnum, fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, red. S. Gawlas et al., Warszawa 2014, s. 129-137.

³¹ *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, vol. I-II i III, pars I, red. B. Ulanowski, Kraków 1894-1908; *Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima*, vol. 1 (1482-1489), vol. 2 (1490-1498), ed. G. Rolny, Leopoli 1927-1930; *Cracovia artificum 1300-1500*, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1917; *Cracovia artificum 1501-1550*, wyd. J. Ptaśnik, do druku przygot. M. Friedberg, Kraków 1936-1948; *Cracovia artificum. Supplementa. Teksty źródłowe do dziejów kultury i sztuki z archiwaliów kurialnych i kapitułnych w Krakowie 1410-1412 oraz 1421-1424*, wybór i opr. B. Przybyszewski, Wrocław-Kraków 1985-2001.

³² M. Biniś-Szkopek, A. Kozak, *Nie tylko edycja — współczesne metody udostępniania średniowiecznych ksiąg wpisów*, w: *Belliculum diplomaticum VI horunense. Od dyplomatyki i archiwistyki do dokumentu elektronicznego*, red. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2016, s. 61-71; *Księgi konsystorza kaliskiego z lat 1504-1534*, projekt finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, kierownik A. Borek (<https://atlasfontium.pl/ksiegi-konsystorza-kaliskiego-1504-1540/>).

informacje o charakterze geograficzno-osobowym³³. Warto także zwrócić uwagę na zespół archiwalny z Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, znany pod nazwą *Producta*, który zawiera mieszankę luźnych akt konsystorskich, biskupich i obcych. Znajdziemy tam niezwykle interesujące fragmenty pozwów, zeznań świadków czy wyroków w oskarżeniach np. duchowieństwa wędrownego³⁴. Ponadto dzięki dotacjom unijnym w ostatnich latach prowadzona jest digitalizacja części zbiorów powyższej instytucji i stopniowe udostępnianie skanów na portalach Cyfrowe Archiwum Archidiecezji Krakowskiej i Sakralne Dziedzictwo Małopolski³⁵.

Przy korzystaniu z zespołów *Acta episcopalia*, zachowanych w różnym stopniu w większości archiwów diecezjalnych w Polsce, natrafiamy na jeszcze większe problemy niż w przypadku ksiąg konsystorskich – bardzo wybiórcze edycje krytyczne³⁶. Jest to bez wątpienia duża strata dla badań nad codziennością plebańską, gdyż na kartach akt czynności biskupich znajdziemy m.in. transumpty długów, rezygnacje z beneficjów czy pełne wyroki sądowe³⁷. Dawniej w krakowskim Archiwum Kurii Metropolitalnej do zespołu *Acta episcopalia* zaliczany był również zbiór *Acta Gratiosa*, zawierający różne przywileje i dyspensy, wydawane przez ordynariuszy i oficjałów dla duchowieństwa diecezjalnego³⁸.

Najliczniejszym i jednocześnie wciąż słabo wykorzystanym źródłem do codzienności duchowieństwa parafialnego, zachowanym zarówno w księgach akt biskupich, jak i akt oficjałów, są testamenty. Ze względu na trudną dostępność tylko pojedyncze dokumenty tego typu zostały wydane, co kontrastuje z licznymi edycjami testamentów szlachty, mieszczan i chłopów³⁹. Dotychczas jedynie Dariusz Główka przebadał systematycznie rękopisy testamentów, ale uczynił to pod kątem majątku osobistego księży⁴⁰.

³³ Za przykład mogą posłużyć projekty rozwijane w Londynie i Yorku: Consistory – Testimony in the Late Medieval London Consistory Court; Cause Papers in the Diocesan Courts of the Archbishopric of York, zob. A. Kozak, *W poszukiwaniu metody edycji późnośredniowiecznych kościelnych źródeł sądowych*, w: *Editioes sine fine*, t. 1, red. K. Kopiński, W. Mrozowicz, J. Tandecki, Toruń 2017, s. 163-175.

³⁴ *Liber productorum officiosorum et iudicialium* z lat 1784-1793, zob. Kracik, *Zasoby Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Analecta Cracoviensia”, 9/1977, s. 483.

³⁵ Na obu stronach znajduje się około 200 opublikowanych jednostek archiwalnych z zespołu Acta Officialia: <https://caak.upjp2.edu.pl/>, <https://sdm.upjp2.edu.pl> (dostęp 20.02.2023). Na digitalizację nadal czeka 12 tomów indeksów do akt biskupich i konsystorskich, opracowanych na przełomie XVIII i XIX wieku przez Marcina Siemińskiego, Kazimierza Łukańskiego i Wincentego Ptaszyńskiego, zob. T. Glemma, *Krakowski konsystorz biskupi za czasów Andrzeja Rawy Gawrońskiego*, „Nasza Przeszłość”, 4/1948, s. 237.

³⁶ Patrz prace J. Ptaśnika i B. Przybyszewskiego.

³⁷ J. Kracik, *Zasoby Archiwum...*, s. 473. S. Płaza, *Typy źródeł kościelnych ważne w badaniach nad dziejami wsi w Polsce do połowy XIX w.*, ABMK 30/1975, s. 284.

³⁸ J. Kracik, *Zasoby Archiwum...*, s. 474. Zespoły Acta Episcopalia i Acta Gratiosa z krakowskiego archiwum kurialnego zostały zdigitalizowane i udostępnione na portalach „Sakralne Dziedzictwo Małopolski” i „Cyfrowe Archiwum Archidiecezji Krakowskiej”.

³⁹ Przykładowo: *Testamenty mieszczan wojnickich 1599-1809*, red. P. Dymmel, Wojnicz 1997; *Testamenty szlachty krakowskiej XVII-XVIII w.*, red. A. Falniowska-Gradowska, Kraków 2007; K. Justyniarska-Chojak, *Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI-XVIII wiek)*, Kielce 2010; *Dług śmiertelności wypłacić potrzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII-XVIII wieku*, oprac. E. Danowska, Kraków 2011; *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, red. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa 2013; *Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku*, red. J. Łosowski, Lublin 2016.

⁴⁰ D. Główka, *Księgozbiory duchowieństwa płockiego w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 102/1995, nr 2, s. 15-26; tenże, *Majątek osobisty...*,

Oczywiście głównym celem testamentów było uporządkowanie spraw majątkowych, ale informacje na temat stanu posiadania księdza nie wyczerpują ich zawartości. Analiza dyspozycji pogrzebowych i doboru obdarowanych ludzi oraz instytucji umożliwia bowiem zbadanie relacji społecznych oraz pobożności księży. Konieczność rozliczenia długów i pożyczek daje natomiast wgląd w prowadzoną przez nich działalność gospodarczą.

Testamenty są fundamentalnym źródłem do badania codzienności również dlatego, że zachowały się nie tylko te spisane przez kanoników i zamożnych plebanów, ale również, choć w mniejszej liczbie, przez wikariuszy i innych księży nieposiadających beneficjów. Co więcej, są źródłem o charakterze masowym i powtarzalnym, które umożliwia szeroko zakrojone porównania między regionami i analizy dynamiki zmian społeczno-kulturowych.

Wizytacje biskupie i dziekańskie to drugie po testamentach źródło masowe i powtarzalne wchodzące najczęściej w skład archiwów diecezjalnych, które jednakże rzadko pozwala na badanie codzienności. Najstarsze protokoły wizytacji generalnych zawierają tylko podstawowe informacje na temat personelu parafialnego. Nieliczni ordynariusze zbierali dane na temat daty święceń kapłańskich, wykształcenia, pochodzenia społecznego i geograficznego duchowieństwa oraz kumulacji beneficjów i innych funkcji⁴¹. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługują wizytacje przeprowadzone z rozkazu Michała Poniatowskiego jako biskupa płockiego w latach 1774-1781 oraz arcybiskupa gnieźnieńskiego w 1791 roku, który kazał odnotować metody i treści duszpasterstwa oraz podział pracy między plebanami i wikariuszami⁴². Z niewielką pomocą powyższym trudnościami przychodzą wizytacje dziekańskie, których kwestionariusze pytań są w nich o wiele krótsze niż w przypadku wizytacji biskupich, a same archiwalia zachowały się w mniejszym stopniu⁴³. Materiały te można natomiast potraktować jako bezpośrednie źródło do badania codzienności (pracy, podróży) samych dziekanów⁴⁴.

Analiza porównawcza kolejnych protokołów wizytacji i dekretów reformacyjnych pozwala na zbadanie tych aspektów codziennej pracy księży, którymi interesowały się władze diecezjalne, czyli przede wszystkim dbania o gospodarkę, budynki oraz kościelne utensylia. Taka metoda uwidacznia bowiem zmianę lub jej brak w przeciągu dziesiątek lat, a jej wadą są niewątpliwie częste rotacje na parafiach, utrudniające stwierdzenie, który pleban wykonał dane zalecenie wizytatora.

Kolejnym źródłem do codzienności plebanów są akta kongregacji dekanalnych, podczas których duchowieństwo parafialne debatowało nad kwestiami natury teologicznej,

⁴¹ Dane prozopograficzne zawierają przykładowo wizytacje przeprowadzone przez ordynariuszy wrocławskich Konstantego Szaniawskiego, Antoniego Ostrowskiego i Józefa Rybińskiego, zob. T. Nowicki, *Źródła do badań prozopograficznych...*, s. 265.

⁴² Materiały do dziejów ziemi płockiej, op. cit.; *Visitatio Decanatus Lutomiensis*, Gniezno 1791, A. Cons 24 a, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie. Z rozkazu Poniatowskiego przeprowadzono również wizytację diecezji krakowskiej w latach 1783-1784, ale posłużono się mniej szczegółowym kwestionariuszem pytań przygotowanym jeszcze pod nadzorem biskupa Kajetana Sołtyka. Są one dostępne w formie cyfrowej na portalu „Sakralne Dziedzictwo Małopolski” pod sygnaturami AV 53-57.

⁴³ W Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie znajdują się wizytacje dziekańskie dekanatu Nowa Góra za lata 1634-1801 oraz dekanatów: Proszowice, Pacanów, Wolbrom, Solec, Siewierz, z 1795 roku, zdigitalizowane i dostępne na portalu Cyfrowe Archiwum Archidiecezji Krakowskiej. W. Zielecka-Mikołajczyk, *Wizytacje z „Tek Podolińskiego” przechowywanych w zbiorach Muzeum Narodowego im. Andrzeja Szeptyckiego we Lwowie jako źródło do badań nad dziejami unickiej diecezji przemyskiej w XVIII w.*, „Klio”, 56/2020, nr 4, s. 41-64.

⁴⁴ Zob. T. Nowicki, *Podróż wizytacyjna archidiacona Andrzeja Albinowskiego w archidiaconacie pomorskim w 1686 i 1687 r.*, „Studia Geohistorica”, 3/2015, s. 110-125.

obyczajowej czy ekonomicznej. Poruszano również trudne sprawy rzutujące na negatywny wizerunek księży, jak: pijaństwo i konkubinat, bójki i zaczepki z wiernymi, długi i lichwa, konflikty ze współpracownikami oraz różnowiercami, wróżby i czary, nieudzielanie chrztów i wiele innych (tańce, karty, stroje). Z racji, iż są to nieliczne i szczególne źródła, ich wartość dla badań nad codziennością plebańską jest bezcenna⁴⁵.

W badaniach nad życiem codziennym duchownych nie sposób pominąć zasobu archiwów parafialnych. Niestety w większości przypadków jest on nieznany przeciętnemu odbiorcy. Wynika to w dużej mierze z braku inwentaryzacji i opracowań zbiorów, chociaż ta sytuacja uległa poprawie w ciągu ostatnich kilkunastu lat⁴⁶. W kontekście zagadnień poruszanych w niniejszym tekście należy zwrócić uwagę przede wszystkim na sumariusze dokumentów dotyczących funkcjonowania parafii oraz księgi majątkowe.

Pierwsze określane są często jako *Libri documentorum* i zawierają nieregularny zestaw kopii istotnych dokumentów dotyczących parafii przechowywanych głównie na potrzeby wizytatorów, pomiędzy którymi można znaleźć autorskie wpisy plebanów dotyczące spraw gospodarskich, które wpływały na codzienność duchownych. Za przykład niech posłużą zachowane *Libri documentorum* z parafii w Raclawicach Olkuskich i Spytkowicach w dekanacie nowogórskim oraz Pleszowie pod Krakowem i w Niegowici koło Gdowa⁴⁷. Prześledzenie zawartości interesujących woluminów pozwala na obserwację, że opieka nad beneficjami była niekończącym się zmaganiem o uregulowanie zaległych dziesięcin, mesznego i kołęd oraz ciągłym spieraniem się o grunty z poddanymi.

Bardziej wartościowymi źródłami do badania codzienności są inwentarze dóbr i księgi majątkowe, których prowadzenie było oficjalnym obowiązkiem duchownych⁴⁸. Znajdziemy tam cenne zestawienia expensów i intrat, rzucające nowe spojrzenie na operowanie funduszami parafii w krótkich bądź długich okresach. Ewenementem zdaje się być poszyt z parafii św. Jana Chrzciciela w Lanckoronie, gdzie pleban odnotował skrupulatnie wszystkie wydatki za okres 1765-1767⁴⁹. Na uwagę zasługują też fragmentaryczne wykazy opłat za pogrzeby w Raciechowicach za luty 1785 roku i w Pleszowie za lata 1797-1799⁵⁰. Księgi wydatków i wpływów dla dłuższych okresów przechowywane są również w archiwach parafialnych

⁴⁵ J. Kracik, *Najstarsze akta kongregacji dekanalnych w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, ABMK 1974, t. 29, s. 261-272; Z. Kropidłowski, *Kongregacje w dekanacie puckim na podstawie księgi z lat 1728-1779*, „Studia Gdańskie”, 26/2009, s. 189-212; H. Dudała, *Clerus decanatus Plesnensis w świetle protokołów kongregacji dekanalnych pszczyńskich z lat 1691-1756. Edycja źródłowa*, Katowice 2015.

⁴⁶ J. Kapuściński, *Archiwum parafialne w Lgocie Wielkiej*, ABMK 2006, t. 86, s. 117-188; J. Marczewski, *Rękopiśmienne materiały źródłowe doby przedrozbiorowej do dziejów diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego we współczesnych archiwach parafialnych archidiecezji lubelskiej, diecezji siedleckiej i diecezji zamojsko-lubaczowskiej*, ABMK 2008, t. 89, s. 249-262; E. Markowska, *Archiwum parafialne i jego zasób na przykładzie rzymskokatolickiej parafii pod wezwaniem Świętej Anny w Białej Podlaskiej*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 7/2009, s. 9-31; M. Wyżga, *Księgi metrykalne parafii podkrakowskich z XVI-XVIII w.*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”, 2/2010, s. 126-142.

⁴⁷ *Iura ecclesiae parochialis in Racla[vice] decanatus novi Montis [...]*, Archiwum parafii Narodzenia NMP w Raclawicach Olkuskich; *Liber iurium et Documentorum Ecclesiae Parochialis in Pleszow[...]*, Archiwum parafii św. Wincentego w Krakowie-Pleszowie; [Inwentarze, wizytacje i ruchomości kościoła spytkiwickiego 1633-1767, brak sygnatury] *Liber iurium ecclesiae Niegowicensis [...]*, Archiwum Parafii Wniebowzięcia NMP w Niegowici.

⁴⁸ Nawet pod groźbą utraty beneficjum, W. Kowalski, *Znaczenie archiwów...*, s. 42.

⁴⁹ *Liber documentorum et reformationis pro ecclesia parochialis in oppido Lanckorona ab anno 1748-[1901]*, Archiwum parafii św. Jana Chrzciciela w Lanckoronie.

⁵⁰ *Liber iurium et documentorum variorum ecclesiae parochialis in Pleszow [...]*, nlb, archiwum parafii św. Wincentego w Pleszowie; Akta luźne, przechowywane w archiwum parafii św. Jakuba w Raciechowicach.

w Suchej Beskidzkiej (lata 1658-1713 z przerwami), Morawicy (lata 1644-1719 z przerwami), Wieliczce (1607-1647) oraz w podhalańskim Trybszu (od 1801 roku)⁵¹.

Przed XIX wiekiem duchowni nie mieli obowiązku spisywania kronik parafialnych znanych również jako *Libri memorabilium*⁵². Mimo to część księży już pod koniec XVI wieku opisywało pewne wydarzenia mające wpływ na funkcjonowanie ich parafii, czego przykładem jest kronika mansonarza kościoła NMP w Krakowie ks. Krzysztofa Zelnera opisująca lata 1567-1611⁵³. Wczesne kroniki spisywane były najczęściej na marginaliach metryk chrztów, pogrzebów i ślubów lub w *Libri documentorum*, co niestety spowodowało, że zachowało się ich niewiele⁵⁴. Treść kronik parafialnych stanowiły przede wszystkim wydarzenia polityczne (konflikty i wojny) oraz zjawiska meteorologiczne (klęski elementarne). Niemniej ich autorzy opisywali lokalne konsekwencje tych wydarzeń, co pozwala zrozumieć, jak bardzo życie parafialne było zależne od przyrody i zawirowań w skali krajowej i międzynarodowej⁵⁵. Na szczęście z punktu widzenia badań codzienności niektórzy plebani więcej miejsca poświęcali dziejom samych parafii, które wszakże często przybierały formę relacji z dokonywanych remontów oraz inwestycji w gospodarkę parafialną. O ile sam fakt zmian ekonomicznych odnotowują również księgi wizytacji, to kroniki wskazują na metody i trudności prowadzenia działalności gospodarczej przez plebanów⁵⁶.

W tym kontekście źródłem wyjątkowym, bo nie skupionym na gospodarce, są notatki Krzysztofa Michała Świąteczkiego, plebana Tenczynka w latach 1699-1727 w diecezji krakowskiej, który na marginaliach ksiąg metrykalnych opisywał najróżniejsze szczegóły dotyczące swojej codziennej posługi, w tym sprawowanie liturgii, udzielanie sakramentów czy organizację pracy w trakcie epidemii. Co więcej, zachowała się również korespondencja Świąteczkiego z patronką Elżbietą z Lubomirskich Sieniawską (zm. 1726), kasztelanową krakowską, co pozwala na jeszcze bardziej dogłębną analizę jego życia⁵⁷.

Na drugą połowę XVIII wieku datowana jest natomiast kronika z parafii w Nowej Górze, prowadzona przez ks. Benedykta Zamoyskiego, który opisał między innymi przyjęcie przez parafian króla Stanisława Augusta Poniatowskiego wracającego z Kaniowa⁵⁸. Na uwagę

⁵¹ Tom w formie dutki, nlb, brak sygnatury, Archiwum Parafii Nawiedzenia NMP w Suchej Beskidzkiej; Księga Przychodów (1644-1719), syg. 357 (377), Archiwum parafii św. Bartłomieja w Morawicy; Księga Rachunkowa 1607-1647, Archiwum parafii św. Klemensa w Wieliczce; Poszyt w formie księgi, nlb, brak sygnatury, Archiwum Parafii św. Elżbiety w Trybszu.

⁵² Zob. B. Kumor, *Kronika parafialna*, „Currenda”, 108/1958, s. 384-387.

⁵³ *Groby królów polskich w Krakowie w kościele katedralnym na zamku; poprzedza Kronika x. Krzysztofa Zelnera mansonarza Kościoła Panny Maryi*, red. A. Grabowski, Kraków 1835, s. 1-33.

⁵⁴ M. Wyżga, *Księgi metrykalne parafii podkrakowskich jako źródło do historii lokalnej. Digitalizacja – opracowanie – użytkowanie*, w: *Księgi metrykalne i inne źródła do historii lokalnej, ochrony i promocji lokalnego dziedzictwa kulturowego oraz tożsamości historycznej mieszkańców*, red. M. Wyżga, Kraków–Raciborowice 2011, s. 13-26.

⁵⁵ S. Krzysztofowicz, *Silva rerum księdza Szymona Krzysztofowicza, kanonika Katedry Kamienieckiej officiala, podolskiego proboszcza mohylowskiego (1763-1808)*, red. S.F. Krzyżanowski, Odessa 1864; *Kronika Jazowska. Zapiski do dziejów sądeckich z lat 1662-1855*, red. S. Grodziski, Kraków 2015.

⁵⁶ W. Urban, *Więś a plebania, czyli notatnik plebana z Gdowa z lat 1597-1604*, „Przegląd Historyczny”, 1992, t. 83, nr 1, s. 93-104; M. Sowicki, *Pleban-gospodarz w Niekrasowie drugiej połowy XVIII w.*, „Nasza Przeszłość”, 93/2000, s. 379-397. W tym samym rękopisie co dziennik Dziulińskiego znajduje się również kronika z lat 1652-1688 oraz zapiski kronikarskie kolejnego plebana Jana Maruchowicza lat 1701-1723 K.J.K. Dziuliński, op. cit.

⁵⁷ Zob. Biblioteka im. Książąt Czartoryskich (dalej: BCz), sygn. 5956 III.

⁵⁸ *Monumenta Ecclesiae Novimontis seu Regestra*, b.d., Archiwum Parafialne w Nowej Górze.

zasługuje także kronika prowadzona przez komendarza kościoła parafialnego w Nowym Kramsku, cystersa Marcina Kramskiego⁵⁹. Autor rozpoczął regularne wpisy w 1697 roku, skupiając się na zestawieniu przychodów i wydatków o bardzo różnym charakterze (związanym z posługą i sprawowaniem kultu, zabezpieczeniem ksiąg liturgicznych czy naprawą świątyni i plebanii), kończąc swą kronikę w 1720 roku. Tuż po upadku Rzeczypospolitej luźne zapiski o podobnym charakterze poczynił również opiekun świątyni w Niegowici, ksiądz Ludwik Kozicki⁶⁰.

3. Źródła proveniencji świeckiej

Informacje na temat życia codziennego księży znaleźć można również w źródłach wytworzonych przez osoby świeckie. W archiwach podworskich zachowały się materiały dające dowód na współpracę pomiędzy dobrodziejami a duchowieństwem świeckim oraz męskim i żeńskim duchowieństwem zakonnym⁶¹. Jest to przede wszystkim obustronna korespondencja, akta fundacyjne, testamenty czy też rachunki świadczące o pracach wykonanych na rzecz danej parafii lub zakonu, bądź też o zakupionych przez fundatorów produktach niezbędnych do funkcjonowania duchownych, czyli żywności, elementów ich stroju oraz uposażenia świątyni.

Za szczególnie cenny materiał źródłowy uznać należy listy urzędników dworskich oraz zarządców poszczególnych dóbr magnackich i szlacheckich. Na ich kartach można odnaleźć informacje na temat problemów księży z parafianami, ich kłopotów finansowych czy też kontrowersji pojawiających się podczas obsadzania wakującej plebanii. Należy jednak bardzo wyraźnie zaznaczyć, że duchowni pojawiają się w tej korespondencji marginalnie, a opis ich sytuacji ma charakter relacyjny.

Zachowana korespondencja wskazuje także na sytuacje konfliktowe, w których stroną sporu byli z jednej strony duchowni, z drugiej zaś urzędnicy dworscy⁶². W takiej sytuacji znalazł się administrator tenczynkowy Piotr Morzycki (zm. 1725), będący na służbie u nadmienionej już Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, który skarżył się na konflikt ze wspomnianym plebanem Krzysztofem Michałem Świąteckim, o czym na bieżąco informował swą dobrodziejkę. Kasztelanowa krakowska zaś, znając przebieg sprawy i chcąc zażegnać spór, stawiała w obronie nie duchownego, a administratora, zapewniając go, iż pozostając

⁵⁹ K. Benyskiewicz, *Malachiasz Kramski, komendarz kościoła w Nowym Kramsku (przel. XVII i XVIII w.)*, „Studia Zachodnie”, 20/2018, s. 71-91.

⁶⁰ ⁹⁷ *Liber iurium ecclesiae Niegovicensis* [...]. Archiwum parafii Wniebowzięcia NMP w Niegowici, k. 163-164.

⁶¹ Zob. B. Popiołek, *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Warszawa 2020; K. Stojek-Sawicka, *Duchowna klientela Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, red. K. Stojek-Sawicka, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 397-416; też, *Relacje dominikanów i dominikanek ze środowiskiem magnackim w czasach saskich i stanisławowskich na przykładzie rodu Radziwiłłów nieświeskich*, w: *Święty Jacek i dziedzictwo dominikańskie*, red. E. Mateia, A. Pobóg-Lenartowicz, M. Rowińska-Szczepaniak, Opole 2008, s. 541-557; też, *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, Toruń 2011; U. Kicińska, *Patronacka aktywność wdowy Konstancji Marianny z Potockich Szczukowej podkanclerzyny litewskiej*, w: *W kręgu patronatu kobiecego w XVII-XVIII wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Słaby, Kraków 2018, s. 221-237.

⁶² BCz, rkps 5873 III, S. Lublicki do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, nr 22145, b.m. 19 XII 1711, b.p.; BCz, rkps 5866 III, J. Kuziemski do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, nr 20667, Jaryczew, 14 VIII 1720, b.p.

w kontakcie z wymienionym księdzem, co rusz go napominała i starała się przywołać do porządku⁶³.

Listy urzędników dworskich informują również o innych zachowaniach księży, wśród których pojawiała się przede wszystkim nieugiętość związana z pobieraniem opłat przysługujących Kościołowi. W takich okolicznościach administratorzy odwoływali się do swych dobrodziejów z prośbą o interwencję, bojąc się odpowiedzialności za wypłacone sumy. W ten sposób postąpił F. Lubiszowski, urzędnik jarosławski znajdujący się na służbie u Sieniawskiej, który niejednokrotnie prosił ją o interwencję w takiej sprawie⁶⁴.

Warto zaznaczyć, że informacje o plebanach pojawiają się także w korespondencji, w której starano się wynegocjować obsadzenie danej parafii. Są to listy kierowane zazwyczaj do patronów, którzy mieli wpływ na wybór danej osoby lub decydujące zdanie w tej kwestii. W ten sposób zachował się ks. Piotr Tarło (zm. 1722), kanonik poznański, który, pisząc do kasztelanowej krakowskiej, sugerował jej, aby na plebanię morawicką powołać księdza Wanniego⁶⁵. Podobnie zachował się także Dominik Melliorucci, który sugerował wspomnianej wyżej patronce, by plebanię iwanowską oddać jego synowi⁶⁶. Kiedy indziej zaś o wakującej plebani informował Teofilę Ludwikę z Zasławskich-Ostrogskich Lubomirską 1v. Wiśniowiecką (zm. 1709), starościcą olsztyńską, nieznaną z imienia Zagórski, ekonom dóbr małopolskich. Donosił jej o potrzebie obsadzenia plebanii w kluczu kańczuckim, co stało się koniecznością po śmierci tamtejszego plebana Siteskiego⁶⁷.

Z korespondencji urzędników dworskich możemy pozyskać także informacje o zabieganiu przez duchownych parafialnych o rozbudowę lub renowację danej świątyni, kaplicy, bądź budynków plebańskich. Często pojawiają się one w kontekście wiadomości słanych przez zarządców do dobrodziejów, a dotyczących zakresu wykonanych prac, ilości pieniędzy wydanych na materiały budowlane i robotników czy też zachowywania się w tym kontekście poszczególnych księży. Piotr Zawistowski, administrator w dobrach Katarzyny z Potockich Kossakowskiej (zm. 1803), informował ją, iż ksiądz proboszcz grabowski „przykrzy” mu się o „reparację kościoła tamecznego, a nie ma [na to – A.A.] danej assygnacji od [...] Dobrodziki”. Stąd też urzędnik prosił kasztelanową kamieńską o to, by wydała decyzję dotyczącą remontu wspomnianej świątyni⁶⁸.

W archiwach dworskich odnaleźć można również supliki pisane przez księży do swoich patronów⁶⁹. Te wyjątkowe egodokumenty stanowią materiał o szczególnej wartości, gdyż z jednej strony znajdują się w nich dowody na ciężki los plebanów, ich biedę, problemy finansowe, znacznie obciążające ich parafie najazdy wojsk czy też klęski żywiołowe. Istnieją też

⁶³ BCz, rkps 5944 III, Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska do Piotra Morzyckiego, nr 37545, Stryj, 17 V 1717, b.p.

⁶⁴ BCz, rkps 5873 III, F. Lubiszowski do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, Moszczany, nr 22043, b.m., 15 XI 1715, b.p.

⁶⁵ BCz, rkps 5966 III, ks. Piotr Tarło do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, nr 43443, b.m., b.d., b.p.

⁶⁶ BCz, rkps 5890 III, Dominik Melliorucci do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, nr 25127, b.m. 1711 [?], k. 353-357.

⁶⁷ Archiwum Narodowe w Krakowie, teka 291, plik 10, [NN] Zagórski do Teofili Ludwiki z Zasławskich-Ostrogskich Lubomirskiej, 1v. Wiśniowieckiej, Jarosław, 18 I 1708, k. 45.

⁶⁸ AGAD, Archiwum Potockich z Radzyna, sygn. 459, Piotr Zawistowski do Katarzyny z Potockich Kossakowskiej, Szczuczyn, 13 XI 1768, k. 601.

⁶⁹ K. Kossarzecki, *Supliki staropolskie*, w: *Elżbieta Sieniawska. Królowa bez korony*, red. K. Morawski, K. Pyzel, Warszawa 2020, s. 93-97.

takie supliki, w których to parafianie zgłaszali swym dobrodziejom zażalenia o poniesionych od duchownych krzywdach, łącznie z napadami i dotkliwymi pobiciami. Taka sytuacja miała miejsce na dworze Konstancji z Potockich Szczukowej (zm. 1733), podkanclerzyny litewskiej, której w połowie marca 1717 r. Jan Małujewicz donosił, że w Sidrze proboszcz tamtejszej parafii – niejaki Pieńczykowski, podpiwszy sobie gorzałki z przybyłymi z Litwy ludźmi, których za swoich krewnych mianował – bestialsko i do nieprzytomności, pobili Żyda Bienia, jej arendarza, katując go kijami i polewając wodą. Małujewicz nadmienił ponadto, że sidrzańscy mieszczanie i Żydzi już dawno nieśli się z zamiarem pójścia na skargę do swej dobrodziejki na tamtejszego plebana, gdyż był to człowiek wyjątkowo trudny i nadużywający alkoholu, po którym zdarzało mu się tracić głowę⁷⁰.

Zachowały się i takie supliki, które plebani kierowali do swych dobrodziejów w imieniu parafian. W ten sposób postąpił nieznanymi imionami ksiądz Litmanowski, duchowny ujazdowski, który stanął w obronie Anny z Tuligłowskich Kłopotkiej, „suplikując pokornie” do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej o jej „ratunek”, gdyż mąż, z którym była w trakcie rozwodu „niesłusznie ją” gnębi, domagając się od niej, by go spłaciła. Ta zaś, nie mając na to funduszy, zgłosiła się do wspomnianego plebana, by ten nie tylko wstawił się za nią do dobrodziejki, ale także reprezentował jej interesy w sądzie⁷¹.

Czasem drobne wiadomości lub lakoniczne wpisy na temat duchowieństwa parafialnego znaleźć można również w rachunkach, gdzie odnotowywało się ekspensa wydane na prowadzenie dworu. W nich na tle innych wydatków czy też opłat czynionych na służbę pojawia się np. zapis „ks. Plebanowi zł 20”. Warto podkreślić jednak, że ze względu na specyficzny rodzaj źródła, które ma charakter relacyjny, podana jest jedynie wysokość zapłaty, bez informacji za co została ona uiszczona. Nie pojawia się również nazwisko plebana, przez co trudno go zidentyfikować. Można się jedynie domyślać, że zapisana w dokumencie kwota była rekompensatą za wykonaną posługę duszpasterską⁷². Plebani pojawiają się także na kwitach dworskich, gdzie potwierdzają odbiór konkretnej kwoty, bądź też żywności, wina, świec lub innych przedmiotów potrzebnych do wyposażenia świątyni i utrzymania plebani⁷³.

Sytuację plebanów w Rzeczypospolitej Obojga Narodów badać można ponadto za pomocą szlacheckich testamentów, dających cenny choć rzadki obraz stosunków, jakie łączyły testatora z jego parafią i jej duchowieństwem. Większość szlacheckich zapisów trafiała do poszczególnych konwentów, świątyń lub pojedynczych zakonników i zakonnice, rzadziej zaś przeznaczona była bezpośrednio dla danego plebana. Zamiast tego pojawiają się w tych dokumentach polecenia lub sugestie budowy lub remontu danej świątyni oraz zakupu konkretnych przedmiotów do wskazanego przez donatora kościoła parafialnego lub kaplicy. Legowane na rzecz danej parafii mobilia przekazywane były w postaci ruchomości, bądź też gotówki przeznaczonej na ich zakup.

⁷⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 163a, t. 50, Jan Małujewicz do Konstancji Marianny z Potockich Szczukowej, Sidra, 14 III 1717, k. 38-46.

⁷¹ BCz, rkps 5872III, ks. Litmanowski do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, nr 21658, b.m., b.d., k. 9-11.

⁷² BCz, sygn. 6005 IV, t. 13, Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska, rachunki dworskie, w tym podróżne, k. 20.

⁷³ AGAD, AR VIII sygn. 27, k. 270.

Zakończenie

Chociaż źródła do historii życia codziennego duchowieństwa parafialnego są rzadkie i rozproszone, jest ich wystarczająco dużo, by podjąć badania na przynajmniej kilka tematów. Najbardziej pożądane wydają nam się: sprawowanie obowiązków kościelnych oraz sposób spędzania wolnego czasu, miejsce księży w lokalnej społeczności, a więc relacje łączące ich z kolatorami, parafianami różnych stanów oraz księżmi z okolicy, stopień, w jakim księża utrzymywali więzi z rodziną oraz formy osobistej pobożności. Spośród opisanych wyżej źródeł najbardziej perspektywiczne i zarazem najsłabiej wykorzystane wydają się testamenty zarówno samych księży, jak i osób świeckich, ponieważ są to jedyne, ściśle osobiste, bogate w informacje źródła, które powstawały masowo i zachowały się w ogromnych ilościach. Pozostałe wymienione tu materiały powinny natomiast stanowić stały zasób źródłowy wykorzystywany we wszelkich próbach opisu codzienności duchowieństwa parafialnego. Podkreślając zatem po raz kolejny istotność podejmowanego tematu, chcielibyśmy w tym miejscu powtórzyć apel o dzielenie się informacjami na temat dostępności nieznanych w literaturze materiałów archiwalnych.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie: A. Cons 24 a.
 Archiwum Główne Akt Dawnych:
 Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 163a, t. 50.
 Archiwum Potockich z Radzyna, sygn. 459.
 Archiwum Radziwiłłów VIII sygn. 27.
 Archiwum Narodowe w Krakowie: teka 291, plik 10.
 Biblioteka im. Ks. Czartoryskich: rkps 5866, 5872, 5873, 5897, 5890, 5944, 5956, 6005 IV, t. 13.
 Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Lwów: fond 181, op. 2, spr. 2856.
Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta, vol. I-II i III, pars 1, red. B. Ulanowski, Kraków 1894-1908.
Acta officii consistoralis Leopoliensis antiquissima, vol. 1 (1482-1489), vol. 2 (1490-1498), ed. G. Rolny, Leopoli 1927-1930.
 Akta luźne, przechowywane w archiwum parafii św. Jakuba w Raciechowicach.
Akta urodzonych 1664-1707 i małżeństw 1669-1695, Acta Metricalia, 1707.1669, Słaboszów 3, Archiwum Diecezjalne w Kielcach.
Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku, wyd. S. Li-tak, Toruń 1998.
Antologia literatury sowizdrzalskiej, red. S. Grzeszczuk, Wrocław 1985.
 Benyskiewicz K., *Malachiasz Kramski, komendarz kościoła w Nowym Kramsku (przel. XVII i XVIII w.)*, „Studia Zachodnie”, 20/2018, s. 71-91.
Cracovia artificum 1300-1500, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1917.
Cracovia artificum 1501-1550, wyd. J. Ptaśnik, do druku przyg. M. Friedberg, Kraków 1936-1948.
Cracovia artificum. Supplementa. Teksty źródłowe do dziejów kultury i sztuki z archiwaliów kuralnych i kapitulnych w Krakowie 1410-1412 oraz 1421-1424, wybór i opr. B. Przybyszewski, Wrocław-Kraków 1985-2001.
Dług śmiertelności wypłacić potrzeba. Wybór testamentów mieszczan krakowskich z XVII-XVIII wieku, oprac. E. Danowska, Kraków 2011.

- Dziuliński K.J.K., *Diariusz potocznych rzeczy i wydatków na różne domowe potrzeby*, Pamiętnik, 1723.1693, 2433, BJ Dział rękopisów.
- Fontes Historiae Lituaniae*, t. VI-IX, Wilno 2001-2010.
- Groby królów polskich w Krakowie w kościele katedralnym na zamku; poprzedza Kronika x. Krzysztofa Zelnera mansyonarza Kościoła Panny Maryi*, red. A. Grabowski, Kraków 1835, s. 1-33.
- [Inwentarze, wizytacje i ruchomości kościoła spytkowickiego, 1633-1767, brak sygnatury]
- Iura ecclesiae parochialis in Racla[vice] decanatus novi Montis [...]*, Archiwum parafii Narodzenia NMP w Raclawicach Olkuskich.
- Justyniarska-Chojak K., *Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI-XVIII wiek)*, Kielce 2010.
- Kitowicz J., *Pamiętniki czyli historia polska*, Warszawa 1971.
- Kossakowski J., *Ksiądz pleban*, Warszawa 1786.
- Kossakowski J., *Pamiętnik ks. Jana Nepomucena Kossakowskiego, biskupa wileńskiego*, red. J. Weysenhoff, „Biblioteka Warszawska”, 1895, t. 2, s. 195-237, 454-475.
- Kossakowski J., *Pamiętniki Józefa Kossakowskiego biskupa inflanckiego. 1738-1788*, red. A. Darowski, Warszawa 1891.
- Kronika Jazowska. Zapiski do dziejów Sądecczyzny z lat 1662-1855*, red. S. Grodziski, Kraków 2015.
- Krzysztofowicz S., *Silva rerum księdza Szymona Krzysztofowicza, kanonika Katedry Kamienieckiej oficyała, podolskiego proboszcza mohylowskiego (1763-1808)*, red. S.F. Krzyżanowski, Odessa 1864.
- Księga Przychodów (1644-1719), syg. 357 (377), Archiwum parafii św. Bartłomieja w Morawicy.
- Księga Rachunkowa 1607-1647, Archiwum parafii św. Klemensa w Wieliczce.
- Księgi konsystorza kaliskiego z lat 1504-1534*, projekt finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, kierownik A. Borek (<https://atlasfontium.pl/ksiegi-konsystorza-kaliskiego-1504-1540/>).
- Liber documentorum et reformationis pro ecclesia parochialis in oppido Lanckorona ab anno 1748-1901*, Archiwum parafii św. Jana Chrzciciela w Lanckoronie.
- Liber iurium ecclesiae Niegowicensis [...]*, Archiwum Parafii Wniebowzięcia NMP w Niegowici.
- Liber iurium et documentorum variorum ecclesiae parochiali in Pleszow [...]*, nlb, Archiwum parafii św. Wincentego w Pleszowie.
- Materiały do dziejów ziemi płockiej. Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII wieku*, t. 1-15, red. M. Grzybowski, Płock 1981-2012.
- Monumenta Ecclesiae Novimontis seu Regestra*, b.d., Archiwum Parafialne w Nowej Górze.
- Pamiętnik ks. Jana Nepomucena Kossakowskiego, biskupa wileńskiego*, Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, sygn. 302/489/0.
- Pamiętniki czyli spisywanie różnych rzeczy wiadomości y pamięci godnych przez X. Ignacego Filipowicza [1794-1799]*, b.d., rkps 9583, Biblioteka Zakładu Narodowego Ossolińskich.
- Plączkiewicz J., *Dwa ustępy z notatek Jakóba Franciszka Plączkiewicza, proboszcza w Swarzędzu. Rok 1753*, „Gazeta Codzienna”, 1857, nr 84, s. 4.
- Poszyt w formie książki, nlb, brak sygnatury, Archiwum Parafii św. Elżbiety w Trybszu.
- Protokoły wizytacyjne dekanatu bytomskiego z lat 1792-1793*, wyd. J. Pater, Poznań–Wrocław 2003.
- Sowicki M., *Pleban-gospodarz w Niekrasowie drugiej połowy XVIII w.*, red. W. Kowalski, „Nasza Przyszłość”, 93/2000, s. 379-397.
- Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku*, red. J. Łosowski, Lublin 2016.
- Testamenty mieszczan wojnickich 1599-1809*, red. P. Dymmel, Wojnicz 1997.
- Testamenty szlachty krakowskiej XVII-XVIII w.*, red. A. Falniowska-Gradowska, Kraków 2007.
- Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, red. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa 2013.
- Visitatio Decanatus Lutomiciensis*, Gniezno 1791.
- Weiss A., *Akta wizytacyjne parafii Wolsztyn z 1777 r.*, Lublin 2019.
- Weiss A., *Raporty dziekanów o stanie kościołów diecezji Poznańskiej w 1797 roku*, Lublin 2010.

Wspomnienia księdza Jana. Urywek ze starego pamiętnika, red. B. Komierowski, „Niwa”, 34/1888, nr 335, s. 801-816.

Wspomnienia księdza Jana. Urywek ze starego pamiętnika, red. B. Komierowski, „Niwa”, 34/1888, nr 336, s. 883-900.

Opracowania

Biniaś-Szkopek M., Kozak A., *Nie tylko edycja — współczesne metody udostępniania średniowiecznych ksiąg wpisów*, w: *Belliculum diplomaticum VI horunense. Od dyplomatyki i archiwistyki do dokumentu elektronicznego*, red. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2016, s. 61-71.

Czyżak M., „*Christi nomine invocato pro tribunali sedentes et ipsum solum pre oculis habentes*”. *Sprawy duchownych gnieźnieńskich o życie w konkubinacie w świetle księgi wikariusza generalnego gnieźnieńskiego Sędziwoja z Czechla (1449-1453)*, w: *Ecclesia, regnum, fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, red. S. Gawlas et al., Warszawa 2014, s. 129-137.

Dudała H., *Clerus decanatus Plesnensis w świetle protokołów kongregacji dekanalnych pszczyńskich z lat 1691-1756. Edycja źródłowa*, Katowice 2015.

Dudała H., *Clerus Decanatus Plesnensis. W świetle protokołów kongregacji dekanalnych pszczyńskich z lat 1691-1757. Edycja źródłowa*, Katowice 2015.

Dziechcińska H., *Świat i człowiek w pamiętnikach trzech stuleci XVI-XVII-XVIII*, Warszawa 2003. *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, red. W. Chorążyczewski, A. Pavecivius, S. Roszak, Toruń 2005.

Glemma T., *Krakowski konsystorz biskupi za czasów Andrzeja Rawy Gawrońskiego*, „Nasza Przyszłość”, 4/1948, s. 225-242.

Główka D., *Akta wizytacji kościelnych z wieków XVI-XVIII jako źródło do historii kultury materialnej: gospodarstwo wiejskie w dobrach parafialnych w archidiaconacie warszawskim*, w: *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*, red. M. Dembińska, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1989, s. 233-254.

Główka D., *Gospodarka w dobrach plebańskich na Mazowszu w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 1991.

Główka D., *Księgozbiory duchowieństwa plockiego w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 102/1995, nr 2, s. 15-26.

Główka D., *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004.

Graczyk W., *Parafia Trzepowo w świetle wizytacji z przelomu XVIII i XIX wieku*, „Studia Plockie”, 2004, t. 32, s. 205-212.

Hamryszczak A., *Wizytacje kanoniczne jako źródło historyczne*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2016, t. 105, s. 53-62.

Jellonnek J., Dorosz J., *Everyday life of a parish priest of Nowa Cerkiew in the light of an inventory from 1750*, „Acta Poloniae Historica”, 85/2002, s. 209-218.

Jodczyk K., *Wizytacja generalna z lat 1782-1783 roku i opisy parafii z 1784 roku – jako źródło do badań nad osadnictwem na terenie dekanatu brasławskiego diecezji wileńskiej*, „Studia Podlaskie”, 2012, t. 20, s. 193-153.

Kapuściński J., *Archiwum parafialne w Lgocie Wielkiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2006, t. 86, s. 117-188.

Kicińska U., *Patronacka aktywność wdowy Konstancji Marianny z Potockich Szczukowej podkanclerzyny litewskiej*, w: *W kręgu patronatu kobiecego w XVII-XVIII wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Słaby, Kraków 2018, s. 221-237.

Knapek E., *Akta oficjalatu i wikariatu generalnego krakowskiego do połowy XVI wieku*, Kraków 2010.

Knapek E., *Akta oficjalatu wiślickiego z XV-XVIII wieku*, „Rocznik Biblioteki i Naukowej PAU i PAN w Krakowie”, 54/2009, s. 9-21.

- Kołbuk W., Kołbuk A., *Życie codzienne na probostwie unickim na ziemiach nadbużańskich w XVIII i XIX wieku*, Lublin 2015.
- Kopiczko A., *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525-1821*, cz. 1, Olsztyn 2000.
- Korban T., *Duchowieństwo niższe epoki potrydenckiej w świetle protokołów wizytacji biskupów. Przykład parafii pw. Wszystkich Świętych w Brzezinach*, „Vade Nobiscum. Studia z wieków dawnych”, 2019, t. 21, s. 77-89.
- Kossarzecki K., *Supliki staropolskie*, w: *Elżbieta Sieniawska. Królowa bez korony*, red. K. Morawski, K. Pyzel, Warszawa 2020, s. 93-97.
- Kowalski W., Olszewski D., *Parafia Trójcy Świętej w Jędrzejowie na tle dekanatu. Zarys dziejów*, Kielce 2003.
- Kozak A., *W poszukiwaniu metody edycji późnośredniowiecznych kościelnych źródeł sądowych*, w: *Editiones sine fine*, t. 1, red. K. Kopiński, W. Mrozowicz, J. Tandecki, Toruń 2017, s. 163-175.
- Kracik J., *Duszpasterstwo parafialne w dekanacie Nowa Góra w pierwszej połowie XVIII wieku*, Lublin 1977.
- Kracik J., *Najstarsze akta kongregacji dekanalnych w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 1974, t. 29, s. 261-272.
- Kracik J., *Prawie wielebni*, Kraków 2011.
- Kracik J., *Vix venerabiles. Z dziejów społecznych niższego kleru parafialnego w archidiaconacie krakowskim XVII-XVIII w.*, Kraków 1982.
- Kracik J., *Zasoby Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Analecta Cracoviensia”, 9/1977, s. 471-493.
- Kropidłowski Z., *Kongregacje w dekanacie puckim na podstawie księgi z lat 1728-1779*, „Studia Gdańskie”, 26/2009, s. 189-212.
- Kumor S., *Kronika parafialna*, „Currenda”, 108/1958, s. 384-387.
- Kuźma M., *Życiowe wybory wyczytane spomędzy wydań. Analiza porównawcza dwóch wydań powieści Józefa Kossakowskiego „Książdz Pleban”*, „Napis. Pismo poświęcone literaturze okolicznościowej i użytkowej”, 1/2011, s. 9-18.
- Latawiec P., *Pamiętnikarze z czasów panowania Augusta III Sasa*, „Saeculum Christianum”, 1/1994, nr 1, s. 109-124.
- Lejeune P., *„Drogi zeszyte...”, „drogi ekranie...”. O dziennikach osobistych*, Warszawa 2010.
- Litak S., *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII w. jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, 5/1962, nr 3, s. 41-58.
- Litak S., *Duchowieństwo polskie w okresie Oświecenia*, „Wiek Oświecenia”, 1988, t. 5, s. 91-110.
- Litak S., *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin 2004.
- Litak S., *W sprawie publikowania i rejestracji akt wizytacyjnych kościołów i parafii*, „Archiwa, Biblioteki, i Muzea Kościelne”, 1967, t. 14, s. 133-149.
- Maliszewski E., *Bibliografia pamiętników polskich i polski dotyczących (druki i rękopisy)*, Warszawa 1928.
- Marczewski J., *Rękopiśmienne materiały źródłowe doby przedrozbiorowej do dziejów diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego we współczesnych archiwach parafialnych archidiecezji lubelskiej, diecezji siedleckiej i diecezji zamojsko-lubaczowskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2008, t. 89, s. 249-262.
- Markowska E., *Archiwum parafialne i jego zasób na przykładzie rzymskokatolickiej parafii pod wezwaniem Świętej Anny w Białej Podlaskiej*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny”, 7/2009, s. 9-31.
- Moskal T., *Duchowieństwo dekanatu koprzywnickiego w świetle wizytacji z 1782 r.*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2008, t. 89, s. 321-331.
- Moskal T., *Stan i perspektywy publikacji kościelnych akt wizytacyjnych z okresu staropolskiego*, „Archiwa, Biblioteki, i Muzea Kościelne”, 2012, t. 98, s. 461-468.

- Nowicki T., *Kościół, duchowieństwo i parafianie fordońscy według wizytacji kanonicznej z 25 października 1781 r.*, „Kronika Bydgoska”, 1998, t. 19, s. 286-298.
- Nowicki T., *Podróż wizytacyjna archidiacona Andrzeja Albinowskiego w archidiakonacie pomorskim w 1686 i 1687 r.*, „Studia Geohistorica”, 3/2015, s. 110-125.
- Nowicki T., *Źródła do badań prozopograficznych nad duchowieństwem i personelem parafialnym diecezji wrocławskiej w okresie nowożytnym*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2019, t. 112, s. 255-275.
- Nowicki, T. *Dos ecclesiae and dos parochii illustrated with an example of the canonical visitation of the parishes in the Diocese of Wrocław in the years 1710-1711*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2016, t. 106, s. 101-114.
- Olczak S.K., *Duchowieństwo parafialne diecezji poznańskiej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, Lublin 1990.
- Pałyga J., *Duchowieństwo parafialne dekanatu kazimierskiego w XVII i XVIII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 1966, t. 14, nr 2, s. 5-57.
- Pidłyńczak-Majerowicz M., *Mentalność duchowieństwa unickiego w Rzeczypospolitej w wiekach XVII i XVIII w.*, w: *Studia z dziejów kultury i mentalności czasów nowożytnych*, red. K. Matwijowski, B. Rok, Wrocław 1993, s. 57-67.
- Płaza S., *Typy źródeł kościelnych ważne w badaniach nad dziejami wsi w Polsce do połowy XIX w.*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 1975, t. 30, s. 279-296.
- Popiołek B., *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Warszawa 2020.
- Rok B., *Mentalność duchowieństwa polskiego w XVIII wieku*, w: *Studia z dziejów kultury i mentalności czasów nowożytnych*, red. K. Matwijowski, B. Rok, Wrocław 1993, s. 41-57.
- Rolnik D., *Portret szlachty czasów stanisławowskich epoki kryzysu, odrodzenia i upadku Rzeczypospolitej w pamiętnikach polskich*, Katowice 2011.
- Rostworowski E., *Ksiądz pleban Kollątaj, w: Wiek XIX. Prace ofiarowane Stefanowi Kieniewiczowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1967, s. 49-63.
- Różański M., *Duchowieństwo parafialne archidiakonatu uniejowskiego w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Łódź 2010.
- Skierska I., *Źródła do badania praktyk religijnych w średniowiecznej Polsce: akta sądów kościelnych i kapituł*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2007, t. 87, s. 175-195.
- Stojek-Sawicka K., *Relacje dominikanów i dominikanek ze środowiskiem magnackim w czasach saskich i stanisławowskich na przykładzie rodu Radziwiłłów nieświeskich*, w: *Święty Jacek i dziedzictwo dominikańskie*, red. E. Mateia, A. Pobóg-Lenartowicz, M. Rowińska-Szczepaniak, Opole 2008, s. 541-557.
- Stojek-Sawicka K., *Duchowieństwo katolickie w życiu Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, Toruń 2011.
- Stojek-Sawicka K., *Duchowna klientela Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, w: *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, red. K. Stojek-Sawicka, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 397-416.
- Stopniak F., *Archiwa parafialne dekanatu lubelskiego*, „Archiwa, Biblioteki, i Muzea Kościelne”, 1964, t. 9, s. 5-19.
- Stopniak F., *Archiwum diecezjalne w Lublinie*, „Archiwa, Biblioteki, i Muzea Kościelne”, 1962, t. 4, s. 15-22.
- Stopniak F., *Duchowni w parafiach archidiakonatu lubelskiego w okresie kontrreformacji*, „Roczniki Humanistyczne”, 7/1958, z. 2, s. 258-286.
- Surdacki M., *Parafia Urzędów w XVI-XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki, i Muzea Kościelne”, 2007, t. 87, s. 197-244.

- Szady B., *W sprawie metody opracowania repertoriów wizytacji kanonicznych epoki staropolskiej*, w: *Editiones sine fine*, t. 1, red. K. Kopiński, W. Mrozowicz, J. Tandecki, Toruń 2017, s. 177-188.
- Szady B., *Wizytacje diecezji chełmskiej – wizytacja biskupa Jana Feliksa Szaniawskiego z lat 1726-1729. Repertorium protokołów*, w: *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej (1967-2014)*, red. G. Rutkowska, A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań 2015, s. 871-881.
- Szczepaniak J., *Duchowieństwo diecezji krakowskiej w XVIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków 2010
- Tazbir J., *Sowizdrzalskie zagadki*, „Przegląd Historyczny”, 74/1983, s. 337-345.
- Urban W., *Wieś a plebania, czyli notatnik plebana z Gdowa z lat 1597-1604*, „Przegląd Historyczny”, 1992, t. 83, nr 1, s. 93-104.
- Wyczawski H.E., *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, wyd. drugie popr. i uzup., red. T. Moskał, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydzka 2013.
- Wyźga M., *Księgi metrykalne parafii podkrakowskich jako źródło do historii lokalnej. Digitalizacja – opracowanie – użytkowanie*, w: *Księgi metrykalne i inne źródła do historii lokalnej, ochrony i promocji lokalnego dziedzictwa kulturowego oraz tożsamości historycznej mieszkańców*, red. M. Wyźga, Kraków–Raciborowice 2011, s. 13-26.
- Wyźga M., *Księgi metrykalne parafii podkrakowskich z XVI-XVIII w.*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”, 2/2010, s. 126-142.
- Wyźga W., *Parafia Raciborowice. Od XVI do końca XVIII wieku. Studium o społeczności lokalnej*, Kraków 2011.
- Zielecka-Mikołajczyk W., *Wizytacje z „Tek Podolińskiego” przechowywanych w zbiorach Muzeum Narodowego im. Andrzeja Szeptyckiego we Lwowie jako źródło do badań nad dziejami unickiej diecezji przemyskiej w XVIII w.*, „Klio”, 56/2020, nr 4, s. 41-64.

Netografia

- Cyfrowe Archiwum Archidiecezji Krakowskiej, <https://caak.upjp2.edu.pl> (dostęp 20.02.2023).
- Sakralne Dziedzictwo Małopolski, <https://sdm.upjp2.edu.pl> (dostęp 20.02.2023).